

Monika Szczurowska, Konrad Podawca, Barbara Gworek

**WIEŚ POLSKA – POJĘCIE,
STRUKTURA, ROZWÓJ**

**POLISH COUNTRYSIDE – NOTION,
STRUCTURE, DEVELOPMENT**

Słowa kluczowe: wielofunkcyjny rozwój, obszary wiejskie, funkcjonalne programy.

Keywords: multipurpose development, countryside, functional programmes.

Proper implementation of additional non-agricultural functions into countryside depends on the external and internal factors which occur in the given area. The factors provide a chance of developing or indicate the area's weaknesses. They affect the growth of broadly interpreted products like demand or entertainment, demand for many types of services, industrialization, urbanization in the countryside.

In current circumstances, the directions of agriculture and countryside development are not so closely connected anymore. A need exists to prepare a separate strategy for agriculture and countryside development. Strategy for agriculture should take into consideration competitiveness improvement, income increase. The strategy should be directed towards adjusting Polish agriculture to European Union's exigencies. Strategy for countryside development should take into consideration spatial diversity of every single area of the country according to current status and possibilities.

Subsequent to multipurpose development a rise in importance of non-agricultural functions causes changes to the typical spatial arrangement of the countryside and brings necessity to map out zones with good conditions for development of farming, forestry, water management, tourism and recreation and provide proper protection. At the same time in other areas it is necessary to map out zones with good conditions for development of industry, communication and housing. In land development planning of the countryside it is necessary to strive after spatial coordination and development of all the functions in rural areas. Such actions make countryside a more attractive place to work and live.

1. WPROWADZENIE

Wsi polskiej potrzebny jest program rozwoju stwarzający szansę wykorzystania w umiejętny sposób potencjału terenów wiejskich i aktywizujący wszystkie siły twórcze w społeczeństwie wiejskim [Kłodziński 1996]. Powyższe założenia spełnia program wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich, który dąży do większego zróżnicowania gospodarki wiejskiej, opartej dotychczas głównie na produkcji surowców rolniczych. Aktywacja terenów wiejskich oznacza konieczność stworzenia szans do rozwoju także innych działów produkcji, związanych zarówno z rolnictwem, jak i strefą pozarolniczą. Oznacza to, że rolnictwo nadal będzie stanowić istotną rolę na terenach wiejskich, lecz nie jedyną i dominującą. Szanse, które stwarza wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich, to:

- stworzenie nowych miejsc pracy w zawodach pozarolniczych,
- rozwój szeroko rozumianej przedsiębiorczości,
- tworzenie niezbędnej infrastruktury technicznej i społecznej umożliwiającej przyciągnięcia inwestycji na tereny wiejskie.

Powyższe założenia wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich wpływają w istotny sposób na problemy planowania obszarów wiejskich. Rozwój funkcji pozarolniczych powoduje zmiany w układzie przestrzennym wsi. Zwiększenie zatrudnienia pozarolniczego na wsi powoduje zmianę w krajobrazie wiejskim. Powstawanie nowych usług, lokalizacja drobnego przemysłu na terenach wiejskich, budowa domów przez ludność nierolniczą, rozwój turystyki – to zjawiska, które powodują zmianę typowego rolniczego krajobrazu wsi.

Wymienione kierunki zmian krajobrazu i funkcji wsi muszą być uwzględnione w planowaniu przestrzennym. Powoduje to konieczność wyznaczenia na obszarach wiejskich stref o dogodnych warunkach do rozwoju rolnictwa, leśnictwa, gospodarki wodnej, turystyki i rekreacji oraz zapewnienie im należytej ochrony, a jednocześnie wyznaczenia na pozostałych terenach dogodnych obszarów do rozwoju budownictwa przemysłowego, komunikacyjnego i mieszkaniowego.

W planowaniu zagospodarowania przestrzennego wsi powinno się dążyć do koordynacji przestrzennej i rozwoju wszystkich funkcji wsi. Takie działania powodują wzrost atrakcyjności wsi jako miejsca życia i pracy.

2. POJĘCIE WSI I JEJ PODZIAŁ NA TYPY

Termin wieś stosowany jest zasadniczo w trzech znaczeniach [Słojewski 1987]:

- 1) jako osada, której ludność zajmuje się rolnictwem, w tym znaczeniu wsią jest każda osada zamieszkała przez większość ludności trudniącej się pracą na roli i czerpiącej z tej pracy podstawę egzystencji;

- 2) jako wioska, tj. osada zamieszkała przez rodziny prowadzące indywidualne gospodarstwo chłopskie;
- 3) jako ogół wiosek lub terenów użytkowanych rolniczo.

W układzie przestrzennym wieś to podstawowa jednostka terytorialna, w ramach której występują poszczególne gospodarstwa, stanowiące jako zakłady wytwórcze wyodrębnioną całość społeczno-ekonomiczną.

Wieś potocznie oznacza obszar terenu, w obrębie którego znajdują się zagrody i pola, tworzące jedną całość gospodarczą, w której odbywa się proces produkcji.

Biorąc pod uwagę stosunki produkcji (stosunki własnościowe) oraz układ przestrzenny, wyodrębnia się następujące typy wsi:

- 1) ze względu na stosunki produkcji wyodrębniano dwa główne typy wsi:
 - wsie chłopskie utworzone z gospodarstw kierowanych przez poszczególne rodziny chłopskie,
 - wsie skupiające państwowe gospodarstwa rolne i spółdzielnie produkcyjne;
- 2) ze względu na wielkość i układ przestrzenny wyróżnia się trzy typy wsi:
 - osadnictwo rozproszone,
 - przysiółki,
 - wsie skupione (okolnice, owalnie, ulicówki, wielodrożnice, widlice, łańcuchówki, szeregówki, rzędówki).

Wieś jako jednostkę osadniczą i społeczną wyodrębnioną ze strefy życia społecznego podzielić można na następujące typy:

- wieś tradycyjną,
- wieś spółdzielczą lub osadę państwowego gospodarstwa rolniczego,
- osadę leśną,
- osadę młynarską,
- wieś letniskową,
- wieś podmiejską,
- wieś rybacką,
- wieś rejonów uprzemysłowionych.

3. ELEMENTY OSIEDLI WIEJSKICH

3.1. Typologia funkcjonalna

W historycznym rozwoju osadnictwa wiejskiego wykształciła się struktura funkcjonalno- przestrzenna, która polega na hierarchii funkcjonalnej osiedli wiejskich [Wiśniewska 1999]. Określano ją jako więź społeczno-gospodarczą. Rozwój wymiany towarowej i usług przekształcał typowo rolnicze osiedla gospo-

darstw rolnych na układy mieszane usługowo-rolne, koncentrowane w niektórych ogniwach układu. Koncentracja odbywała się na zasadzie dogodnej dostępności pieszej i konnej, umożliwiającej dojazd lub dojście i powrót w ciągu jednego dnia. Ekonomicznym miernikiem obszaru użytków rolnych należących do wsi był promień rzędu 1,0–1,5 km, tj. ok. 300–700 ha. Przeważnie w takim układzie powierzchniowym osadnictwo przetrwało do czasów współczesnych.

Czynnik ekonomiczny, tj. dochody uzyskiwane przez rzemieślników, kupców i inne usługi, przyczynił się do wytwarzania strefy obsługi obejmującej okoliczne wsie w promieniu rzędu 2–7 km od miejscowości o funkcjach rolniczo-usługowych. Dalszy rozwój handlu i usług, wzrost ludności nierolniczej po-wodował zmiany w charakterze zabudowy takiej wsi. Powstawało wówczas miasteczko rolnicze lub miasto. Miasteczkom rolniczym przyznawano odpowiednie przywileje, m.in. prawo odbywania targów i zwolnienia od podatków. Na tworzenia się miasteczek wpływały również różne czynniki zewnętrzne, np. funkcje obronne, przebieg szlaków handlowych i dróg, wodnych, system administracyjny itp.

Na hierarchię funkcjonalną osadnictwa wpływał system administracji państwowej, samorządowej, a w dalszej przeszłości – feudalnej i królewskiej, przez umieszczenie w wybranych ogniwach sieci odpowiednich urzędów i instytucji. W okresie międzywojennym kraj był podzielony na województwa, powiaty i gminy. Siedzibami województw były duże miasta, powiatów – różnej wielkości miasta, natomiast gmin – miasteczka i wsie.

Gminy dzieliły się na sołectwa, gdzie sołtys był mieszkańcem jednej ze wsi. Taki układ tworzył hierarchię funkcjonalną trójstopniową.

W Polsce twórcą pierwszej kompleksowej teorii o planowaniu osiedli wiejskich był Franciszek Piaścik. Teoria ta znana jest pod nazwą „Trójstopniowej więzi społecznej na wsi”. Pojęcie „więź społeczno-gospodarcza” należy w tym wypadku rozumieć jako całość powiązań produkcyjnych, usługowych i społeczno-kulturowych ludności na określonym obszarze [Thumenas 1973]. Więż ta łączy poszczególne osiedla w zespoły, w których ośrodki niższego stopnia są uzależnione od ośrodków wyższego stopnia, lepiej wyposażonych w usługi. Poszczególne stopnie więzi wyznaczają czas potrzebny na pokonanie odległości od miejsca zamieszkania do miejsca pracy lub do punktów usługowych. Teoretyczny model sieci osiedli skupionych opracował W. Christaller. Przedstawił go w układzie heksagonalnym.

Układy funkcjonalne niższego szczebla – powiaty i gminy – są w dużym stopniu powiązane z gospodarką rolną. Zmiany strukturalne w rolnictwie decydują o ich rozwoju. W okresie uspołecznienia rolnictwa i likwidacji wolnego rynku, znaczna część małych miast powiatowych i miejscowości gminnych utraciła głównie podstawy rozwoju. Reforma administracyjna kraju z 1953 r. (usta-

nowienie gromad i likwidacja gmin) spowodowała w niewielkim stopniu zahamowanie koncentracji usług w tradycyjnych układach funkcjonalnych. Reforma podziału administracyjnego z 1974 r. przywróciła gminy, zlikwidowała powiaty i wyodrębniła 49 województw (wcześniej było 19). Zamiast powiatów powołano regiony. Trójstopniową hierarchię osadnictwa zastąpił układ dwustopniowy. Obecnie powrócono do układu trójstopniowego, przy znacznej redukcji liczby województw i znacznym zwiększeniu uprawnień samorządów oraz władz powiatowych i wojewódzkich.

3.2. Programy funkcjonalne

W początkowym okresie powstawania osadnictwa wiejskiego gospodarka była prowadzona głównie na zasadzie samozaopatrzenia i handlu wymiennego [Wiś-niewska 1999]. W okresie kolonizacji na prawie niemieckim w planach podziału łąn pod zabudowę pojawiły się zapisy – karczma, kościół, sołtys i kowal. W średniowieczu wokół rynku skupiały się usługi rzemieślnicze i karczmy handlowe. Sam rynek był miejscem targowym. W następstwie zaborów wiele miast utraciło prawa miejskie, jednak funkcje usługowe zachowały się do czasów obecnych.

Programy usług w osadnictwie wiejskim w wyniku uwłaszczenia chłopów, rozwoju powszechnej oświaty, powstania chłopskich organizacji spółdzielczych i związków gospodarczych z przemysłem uległy znacznemu rozszerzeniu. W okresie międzywojennym powstała spółdzielczość mleczarska, kasy pożyczkowe, kółka rolnicze, organizacje zaopatrzenia i zbytu. Jednocześnie rozwinęła się sieć szkół i domów kultury, powstała ochotnicza straż pożarna. Zakres usług i rozmieszczenie dyktowały prawa gospodarki rynkowej i inicjatywy społeczne. Nie dotyczyło to szkolnictwa powszechnego, zastrzeżonego dla administracji państwowej.

Po II wojnie światowej uspołeczniono większość usług. W rękach prywatnych pozostał pewien zakres usług rzemieślniczych. Likwidacja sieci usług prywatnych spowodowała zmiany w modelu obsługi osadnictwa wiejskiego. Nowy model tworzone w oparciu na dotychczasowych zasadach dostępności usług, starano się jednak ustalić programy i normatywne powierzchnie. Koncentrację usług przewidziano w jednostkach osadniczych pełniących funkcje administracyjne, tzn. w gminach (gromadach) i powiatach.

Programy usług wyznaczano w zależności od promienia obsługi urzędzeń, powierzchni użytków rolnych, liczby ludności i układu komunikacyjnego. Pewne usługi lokalizowano z przeznaczeniem dla kilku gmin, np. bazy Gminnych Spółdzielni „Samopomoc chłopska”, powiatowe ośrodki magazynowe, lecznice

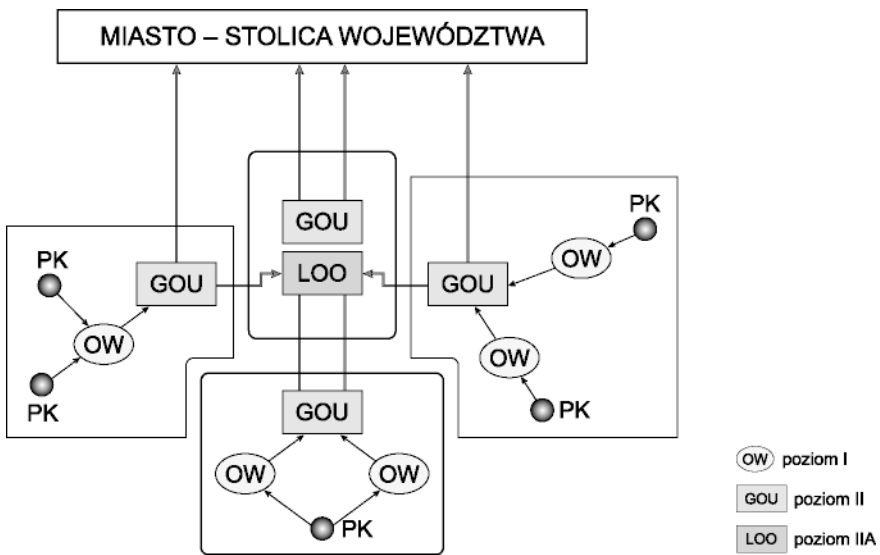
weterynaryjne. Istniała też grupa usług lokalizowanych w każdej wsi, np. zlewnie mleka, sklepy spożywcze, kioski „Ruch”. Limitem odległości objęto sieć szkół. Przyjęto, że piesze dojście dziecka do szkoły może wynosić do 3 km.

Ogólny program modelowy zakładał wyposażenie sieci osadnictwa wiejskiego w następujące usługi:

- 1) **Poziom I** – Usługi podstawowe (UP): punkty usługowe zlokalizowane w osiedlu wiejskim lub we wsi rejonowej, świadczące usługi dla mieszkańców danej wsi, przysiółków lub odosobnionych zagród w promieniu nie większym niż 1,5–3 km, przy liczbie osób min. 300; zlokalizowany jest tu:
 - sklep wielobranżowy,
 - zlewnia mleka,
 - świetlica,
 - rzemiosło,
 - ewentualnie szkoła.
- 2) **Poziom II** – Centrum usługowe gminne (GOU): zespół usług handlowych, socjalnych-bytowych, kulturalno-rekreacyjnych i administracyjnych zlokalizowanych w miejscowości gminnej, który obsługuje mieszkańców z całej gminy i z miejscowości gminnej; zasięg obsługi wynosi do 10 km przy liczbie 4000–8000 mieszkańców; zlokalizowany jest tu:
 - zespół handlowy, w skład którego wchodzi punkty sprzedaży detalicznej oraz dom handlowy,
 - usługi wyspecjalizowane, mogą to być np. punkty przyjęć do naprawy i odbioru (np. maszyn unikalnych, rolniczego sprzętu specjalistycznego i elektronicznego),
 - administracja gminna,
 - służba zdrowia,
 - oświata i wychowanie,
 - sport,
 - handel i rzemiosło,
 - poczta,
 - bank spółdzielczy,
 - dom kultury,
 - straż pożarna,
 - ośrodek lub agenda zaopatrzenia i zbytu rolnictwa „Samopomoc Chłopska”.
- 3) **Poziom IIa** – Lokalny ośrodek gmin (LOO): ośrodek zlokalizowany w miastach leżących na obszarach wiejskich, pełniący funkcje miejscowości gminnej o poszerzonym zakresie usług handlowych i socjalno-bytowych; zamiast domu handlowego jest dom towarowy, w ośrodku tym przewidziano szerszy

zakres usług technicznych, usług wyspecjalizowanych oraz drobny przemysł spożywczy, filie lub ekspozytury administracji wojewódzkiej (np. sądownictwo); ośrodek obsługuje kilka sąsiednich gmin.

- 4) **Poziom III** – miasto wojewódzkie, z administracją wojewódzką, zarządami, zjednoczeniami organizacji gospodarczych, zlokalizowane usługi dla mieszkańców gmin i miast leżących na obszarze województwa, w tym:
- ośrodek handlowy, którego wielkość zależy od liczby mieszkańców stałych, poszerzony o usługi specjalistyczne dla mieszkańców całego województwa,
 - wielodziałowy dom towarowy, łącznie z bazą magazynową, techniczną i transportową,
 - urząd powiatowy,
 - szkolnictwo średnie i zawodowe,
 - stadion sportowy,
 - szpital,
 - zawodowa straż pożarna.



Rys. 1. Schemat powiązań funkcjonalnych w dziele obsługi ludności między gminnym ośrodkiem obsługi a lokalnym ośrodkiem gmin a ośrodkiem wojewódzkim (wg Wieczorkiewicza); GOU – gminny ośrodek usługowy, LOO – lokalny ośrodek usługowy gmin, OW – osiedle wiejskie, PK – przysiółek

Fig. 1. The outline of function links between a communal service centre and a local communal centre and a province centre (Wieczorkiewicz's estimate); GOU – a communal service centre, LOO – a local communal centre, OW – a rural settlement, PK – a hamlet

PIŚMIENNICTWO

- Kłodziński M. 1996: Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej. SGGW, Warszawa.
- Słojewski R. 1987: Obszary wiejskie w planowaniu przestrzennym zagadnienia metodyczne i instruktażowe. Zakład Poligraficzny Politechniki Szczecińskiej „ZAPOL” Szczecin.
- Wiśniewska M. 1999: Osadnictwo wiejskie. Oficyna Wydawnictwa Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Thumenas W. 1973: Zarys planowania osiedli wiejskich. PWSZ, Warszawa.

Mgr inż. Monika Szczurowska
Instytut Ochrony Środowiska
ul. Krucza 5/11, 00-548 Warszawa

Dr inż. Konrad Podawca
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
Katedra Geodezji i Budownictwa
ul. Nowoursynowska 159, 02-776 Warszawa

Prof. dr hab. Barbara Gworek
Instytut Ochrony Środowiska
ul. Krucza 5/11, 00-548 Warszawa
oraz
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
Katedra Nauk o Środowisku Glebowym
ul. Nowoursynowska 159, 02-776 Warszawa